

ЦИБАНЬ А. А.,
аспірант
кафедри цивільно-правових дисциплін
(Харківський національний університет
імені В. Н. Каразіна)

УДК 347.1

ЩОДО ПИТАННЯ ПРАВОВОЇ ПРИРОДИ СУБ'ЄКТИВНОГО ЦИВІЛЬНОГО ОБОВ'ЯЗКУ

У статті розглянуто питання єдиного наукового підходу до розуміння правової природи суб'єктивного цивільного обов'язку й висвітлено поняття суб'єктивного цивільного обов'язку і структурних елементів його змісту.

Ключові слова: цивільні правовідносини, суб'єктивний цивільний обов'язок, міра поведінки, цивільно-правова відповідальність.

В статье рассмотрены вопросы единого научного подхода к пониманию правовой природы субъективной гражданской обязанности и освещено понятие субъективной гражданской обязанности и структурных элементов ее содержания.

Ключевые слова: гражданские правоотношения, субъективная гражданская обязанность, мера поведения, гражданско-правовая ответственность.

The author considered issues of single science approach for understanding legal nature of the subjective civil duties and highlighted the concept of subjective civil duty and structural elements of its content.

Key words: civil legal relationship, subjective civil duty, measure of conduct, civil liability.

Вступ. Відповідно до положень цивілістичної доктрини, учасники цивільних правовідносин є носіями цивільних прав та обов'язків. Однак у сучасній вітчизняній цивілістиці відсутній єдиний науковий підхід до розуміння правової природи суб'єктивного цивільного обов'язку, у тому числі до поняття суб'єктивного цивільного обов'язку і структурних елементів його змісту.

Варто зазначити, що окремим аспектам правової природи суб'єктивного цивільного обов'язку присвячені праці таких учених, як О.С. Іоффе, В.П. Грибанов, Г.Ф. Шершеневич, В.С. Єм, В.Н. Вавілін, Э.О. Харитонов, В.В. Гончарова, О.І. Бублик, І.В. Жилінкова, В.П. Ігнат'єв, О.А. Шемчук та ін. Проте наразі у вітчизняній доктрині відсутнє комплексне наукове дослідження, присвячене правовій природі суб'єктивного цивільного обов'язку.

Постановка завдання. Наведене у своїй сукупності зумовило необхідність дослідження підходів до формулювання основного поняття суб'єктивного цивільного обов'язку й обов'язкових структурних елементів його змісту з метою уникнення розбіжностей у правозастосовній практиці та формулювання єдиного наукового підходу до правової природи суб'єктивного цивільного обов'язку.

Результати дослідження. Розглядаючи суб'єктивний цивільний обов'язок як правову категорію, не можна не згадати категорію «обов'язок» як таку. Як слушно зауважував російський науковець О.А. Шемчук, обов'язок є однією з основних категорій права, яка відображає його сутність як регулятора суспільних відносин. Саме через призму закріплення й виконання обов'язків затверджується цінність права, оскільки й міра належної поведінки,

закладеної в змісті обов'язку, і ступінь належної реалізації цієї поведінки свідчить про розвиненість правової системи, дає уявлення про те, наскільки ефективно право виконує функцію координації відносин у суспільстві. На думку дослідника, категорія обов'язку входить до структури цивільного права, становлячи зміст окремих його інститутів, явищ і механізмів правового регулювання. Конкретизуючись у цивільному праві, категорія обов'язку втілює в собі галузеву специфіку й застосовується в механізмі правового регулювання [11].

Існує кілька наукових позицій щодо визначення поняття безпосередньо суб'єктивного цивільного обов'язку. Прибічники однієї з них (В.П. Ігнат'єв, І.А. Бірюков, С.Б. Булеца та ін.) вважають, що регулювальним фактором для необхідної поведінки суб'єкта цивільних правовідносин є лише норма законодавства.

Так, В.П. Ігнат'єв стверджує, що «цивільний обов'язок – це забезпечена цивільним законодавством міра належної поведінки зобов'язаної особи, яка необхідна для задоволення визначеного законом інтересу правомочної особи» [1, с. 58]. Цієї точки зору дотримується й С.Б. Булеца, зазначаючи, що «цивільний обов'язок – це вид і міра необхідної поведінки суб'єкта, врегульованої нормами цивільного права і забезпеченої механізмом державного примусу» [2, с. 113].

І.А. Бірюков також спирається на правову норму законодавства як на єдиний засіб регуляції поведінки зобов'язаної особи, указуючи, що «суб'єктивний цивільний обов'язок – це заснована на законі міра відповідної (щодо задоволення інтересів певної особи) поведінки зобов'язаної особи» [6, с. 52].

Тобто, згідно з вищевказаною науковою позицією, засобом регулювання необхідної поведінки суб'єкта є суто норми цивільного права.

Проте під час тлумачення поняття суб'єктивного цивільного обов'язку має бути врахованим той факт, що цивільний обов'язок може виступати елементом як публічно-правових, так і приватноправових відносин. За означених умов наведена точка зору ігнорує такі регулювальні засоби, як умови договору, що мають місце саме у приватноправових відносинах між суб'єктами та якими також може визначатись характер і обсяг належної поведінки суб'єктів цивільних правовідносин. Так, прибічники іншої наукової позиції (А.В. Гончарова й ін.) зазначають, що регулювання необхідної поведінки здійснюється завдяки умовам договору, що укладаються між відповідними суб'єктами.

Зокрема, А.В. Гончарова визначає суб'єктивний цивільний обов'язок як адресовану зобов'язаній особі вимогу певної поведінки, що виникає на підставі договору, тобто першочерговими та визначальними для регулювання поведінки зобов'язаної особи є умови договору, які укладаються між суб'єктами цивільних правовідносин [3, с. 12].

Не дотримуючись безапеляційно вказаної точки зору, Є.О. Харитонов у своїх працях зазначає, що «пов'язувати зміст юридичного обов'язку зі змістом норми законодавства у вигляді універсального правила є некоректним, оскільки, як правило, норми актів законодавства чітко регламентують галузь публічного права», не погоджуючись із тим, що підставою виникнення суб'єктивного цивільного обов'язку та умовою його існування є тільки договір або закон [4, с. 34]. Крім того, науковець зазначає, що у приватноправових відносинах виникнення й існування цивільного обов'язку можливе за наявності будь-якого конкретного припису акта законодавства та на підставі вільного розсуду й волевиявлення сторін, роблячи висновок про те, що в указаних відносинах регулювальні властивості має не тільки норма законодавства, а й відповідні умови договорів, укладені між учасниками цивільних правовідносин, якими також може визначатись характер і обсяг належної поведінки [4, с. 34].

Отже, характер і обсяг належної поведінки зобов'язаної особи може визначатись як умовами договору, так і правовою нормою та іншими юридичними фактами, такими як делікти й судові акти, оскільки суб'єктивний цивільний обов'язок може виступати елементом як публічно-правових, так і приватноправових відносин, ураховуючи те, що приватноправові відносини регламентуються не лише нормами законодавства, а також умовами договору.

Отже, аналізуючи наведені наукові позиції, можемо дійти висновку про те, що поняття суб'єктивного цивільного обов'язку має узагальнювати в собі такі регулювальні власти-

вості, як норма законодавства, так і умови договору, а також інші юридичні факти, незалежно від видів правовідносин.

Розглядаючи поняття суб'єктивного цивільного обов'язку, доцільно також звернути увагу на зміст цивільного обов'язку, що в сукупності між собою становлять правову природу суб'єктивного цивільного обов'язку і є взаємопов'язаними одне з одним.

Так, І.В. Жилінкова у своїх наукових працях зазначає, що «суб'єктивні права та обов'язки, які належать учасникам правовідносин, є взаємообумовленими (корелятивними) або такими, що кореспондують одне одному», робить висновок про те, що структура змісту суб'єктивного цивільного права і структура змісту суб'єктивного цивільного обов'язку є взаємозалежними [7, с. 104].

Структура змісту юридичного обов'язку, відповідно до наукової позиції Є.О. Харитонова, повинна відповідати структурі змісту суб'єктивного права, тому цивільні права та цивільні обов'язки перебувають у тісному взаємозв'язку, є взаємозалежними, зумовленими одні одними [4, с. 34]. Зокрема, Є.О. Харитонов виокремлює три структурні елементи змісту цивільного обов'язку, які, на думку автора, мають назву «три необхідності», а саме:

- 1) необхідність зобов'язаної особи поводитись певним чином;
- 2) необхідність зобов'язаної особи виконувати вимоги правомочних суб'єктів цивільного права щодо певної поведінки;
- 3) необхідність зобов'язаної особи бути в певних випадках відповідачем у суді у справах про невиконання ним обов'язку й захист порушеного права [4, с. 124].

На нашу думку, запропонований перелік структурних елементів змісту цивільного обов'язку є певною мірою дискусійним. Наприклад, необхідно вбачається деталізація змісту необхідності зобов'язаної особи поводитись певним чином, оскільки цей елемент змісту цивільного обов'язку не розкриває сутності необхідної поведінки зобов'язаної особи. Крім того, у запропоновану конструкцію можна включити такий структурний елемент, відповідно до якого зобов'язана особа повинна нести відповідальність у разі невиконання цивільного обов'язку. За відсутності цього структурного елемента змісту суб'єктивного цивільного обов'язку втрачається можливість забезпечення дотримання зобов'язаною особою належної поведінки задля задоволення інтересу правомочної особи.

Більш розгорнутою є думка щодо такої структури змісту юридичного обов'язку, перший елемент якої полягає в необхідності саме вчинити певні дії або утриматись від них. Сутність цього структурного елемента виявляється в тому, що зобов'язання вчинити певні активні дії або утриматись від них містить у собі також і припис не перешкоджати уповноваженій особі в користуванні її суб'єктивним правом [4, с. 35].

Як уважає Є.О. Суханов, активні дії зобов'язаної особи можуть бути складними. Такі дії зобов'язаної особи мають місце, коли вони в межах загальної вимоги включають в себе відповідну «підвимогу». Так, наприклад, в обов'язку з передачі майна в межах загальної вимоги вчинити активні дії з передачі майна відокремлюються відповідна «підвимога» щодо якості й комплектності переданого майна [9]. Із цією точкою зору не можна не погодитись, оскільки кореспондуючою наведеній є думка про те, що цивільно-правові обов'язки також полягають у позитивних діях, здійснення яких забезпечує задоволення інтересів уповноваженого повною мірою, тобто під час виконання цивільно-правового обов'язку забезпечується інтерес уповноваженої особи. Поряд із цим у цивільному обов'язку виражається інтерес держави, адже вона зацікавлена в певній поведінці суб'єктів цивільних правовідносин [10, с. 164].

По-друге, наступний елемент змісту цивільного обов'язку, що розглядається, полягає в тому, що зобов'язана особа повинна виконувати або утримуватись від виконання вимоги щодо певної поведінки, що впливає з відповідного права вимоги іншого учасника правовідносин. Виконання цивільно-правових обов'язків можна простежити на прикладі реалізації уповноваженою особою права вимагати в разі, коли уповноважена особа може домогтись від зобов'язаного суб'єкта виконання певних активних дій, зокрема передачі майна, виконання робіт, надання послуг тощо. Так, Є.О. Суханов зазначає, що вимога правомочних суб'єктів цивільного права щодо певної поведінки концентровано виражає соціальну необхідність тієї

чи іншої лінії поведінки суб'єкта в певному проміжку часу, у певному місці, щодо певних осіб, явищ об'єктивної дійсності, що впливає з норм цивільного права, умов договору, які реалізуються в межах того правовідношення, елементом якого є цей обов'язок [9]. Це твердження є обґрунтованим, оскільки вимога правомочного суб'єкта до зобов'язаної особи має виходити з відповідної законної підстави та має бути пов'язана із суб'єктивним правом правомочної особи.

Аналізуючи останній елемент змісту цивільного обов'язку, запропонованого Є.О. Харитоновим, можна зазначити, що необхідність зобов'язаної особи набути статус відповідача в суді у справах про невиконання ним обов'язку й захист порушеного права ще не передбачає необхідності понести юридичну відповідальність за невиконання свого обов'язку, а тому цей елемент можна вважати обмеженим.

Необхідним є також акцентування уваги на тому факті, що кореспондуючим до необхідності зазнати негативні наслідки в разі невиконання цивільного обов'язку є право правомочної особи на можливість звернення за захистом і підтримкою до держави в разі порушення суб'єктивного цивільного права.

Так, О.В. Дзера наголошує, що «у разі порушення обов'язку, виконання якого забезпечує реалізацію суб'єктивного цивільного права, виникає необхідність вдаватися до правового механізму захисту цивільних прав та інтересів» [8, с. 160]. Також автор акцентує на тому, що порушений обов'язок утриматись від певних дій замінюється новим обов'язком активного типу, який може бути реалізований у примусовому порядку, наприклад, заповідання майнової або моральної шкоди зумовлює застосування відповідальності у вигляді покладання на правопорушника обов'язку відшкодувати завдану шкоду в повному обсязі [8, с. 161].

Суб'єктивне цивільне право, за науковою О.І. позицією Бублик, характеризується єдністю трьох елементів, одним із яких є право вимагати застосування засобів державного примусу до зобов'язаних осіб у разі порушення суб'єктивного цивільного права [5, с. 27]. Тому в разі невиконання чи неналежного виконання цивільного обов'язку зобов'язаною особою стає можливим застосування негативних наслідків у формі обов'язкового притягнення до цивільно-правової відповідальності. У свою чергу, підставою для притягнення до цивільно-правової відповідальності зобов'язаної особи є її відмова від виконання або неналежне виконання цивільного обов'язку, що тягне за собою позбавлення останньої прав майнового характеру.

Оскільки структурні елементи змісту суб'єктивного цивільного обов'язку є кореспондуючими до структурних елементів змісту суб'єктивного цивільного права, то можна зробити висновок, що такий елемент, як необхідність бути у певних випадках відповідачем у суді у справах про невиконання зобов'язаною особою обов'язку, повинен розглядатися в сукупності з необхідністю зобов'язаної особи нести юридичну відповідальність у разі невиконання цивільного обов'язку. У підсумку зобов'язана особа має нести цивільно-правову відповідальність у разі невиконання або неналежного виконання суб'єктивного цивільного обов'язку.

Висновки. Отже, ураховуючи наведені наукові позиції, зміст суб'єктивного цивільного обов'язку можемо розглядатися як сукупність таких структурних елементів:

- 1) необхідність зобов'язаної особи вчинити певні дії або утриматися від них;
- 2) необхідність зобов'язаної особи виконувати вимоги правомочних суб'єктів цивільного права щодо певної поведінки;
- 3) необхідність зобов'язаної особи виступати в статусі відповідача в суді у справах про невиконання обов'язку й захист порушеного права;
- 4) необхідність зобов'язаної особи нести юридичну відповідальність у разі невиконання цивільного обов'язку.

У свою чергу, проведення дослідження підходів до конструкції змісту суб'єктивного цивільного обов'язку надає можливість більш детально охарактеризувати правову природу суб'єктивного цивільного обов'язку задля уникнення розбіжностей у правозастосовній практиці.

Список використаних джерел:

1. Игнатъев В.П. Гражданское право. Общая часть : [учебник] / В.П. Игнатъев, В.В. Проценко ; под общ. ред. В.П. Игнатъева – Кишинев : Ин-т истории, государства и права Академии наук Молдовы, 2010. – 415 с.
2. Булеца С.Б. Актуальні проблеми держави і права : збірник наукових праць / ред.: С.В. Ківалов (голов. ред.) та ін. – Вип. 43. – Одеса : Юридична література, 2008. – С. 111–115.
3. Гончарова А.В. Цивільне право України : [навчальний посібник] / А.В. Гончарова, Т.А. Кобзева ; Сумський держ. універ. – Суми, 2015. – 168 с.
4. Харитонов Є.О. Цивільні правовідносини : [монографія] / Є.О. Харитонов, О.І. Харитонова. – 2-ге вид., перероб. і доп. – Одеса : Фенікс, 2011. – 456 с.
5. Бублик О.І. Цивільне право України : [навчальний посібник] / О.І. Бублик ; ДЗ «ЛНУ імені Тараса Шевченка». – Луганськ, 2013. – 227 с.
6. Бірюков І.А. Цивільне право України. Загальна частина : [навчальний посібник] / І.А. Бірюков, Ю.О. Заїка. – К. : КНТ, 2006. – 480 с.
7. Цивільне право : [підручник] : у 2 т. / [В.І. Борисова, Л.М. Баранова, Т.І. Бегова та ін.] ; за ред. В.І. Борисової, І.В. Спасибо-Фатєєвої, В.Л. Яроцького. – Х. : Право, 2011. – Т. 1. – 2011. – 656 с.
8. Дзера О.В. Цивільне право України. Загальна частина : [підручник] / О.В. Дзера, Н.С. Кузнєцова, Р.А. Майданик. – 3-тє вид., перероб. і допов. – К. : Юрін-ком Інтер, 2010. – 976 с.
9. Суханов Е.А. Цивільне право : [підручник] : у 2 т. / Е.А. Суханов ; отв. ред. проф. Е.А. Суханов. – 2-е вид., перераб. і доп. – М. : БЕК, 1998. – 816 с. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://ibib.ltd.ua/pouyatie-subyektivnoy-grajdanskoy.html>.
10. Цивільне право : [підручник] / під ред. О.А. Підпригора, Д.Б. Бобрової. – К. : Вентурі, 1997. – Ч. 1. – 1997. – 487 с.
11. Шемчук О.А. Категория «обязанность» в гражданском праве : дисс. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.03 / О.А. Шемчук. – М., 2014. – 185 с. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.dslib.net/civil-pravo/kategorija-objazannost-v-grazhdanskom-prave.html>.

